

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

*Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS

Politinės tendencijos Lietuvoje

1905 m. revoliucijos laikotarpis – tai atskira epocha tiek Romanovų imperijos, tiek Lietuvos istorijoje. Politinio gyvenimo liberalėjimas sudarė palankias sąlygas aiškesnių etnokultūrinių ir politinių kontūrų atsiradimui Lietuvoje. Antai pačiais pirmaisiais šio amžiaus metais visuomenei valdžios akyse vis dar atstovavo socialinis elitas, o 1905 m. susiformavusi politinė konjunktūra, kuri pradėjo ryškėti jau 1904 m. pabaigoje, leido savo siekius viešai deklaruoti ir besiformuojančioms modernioms lietuvių, lenkų, žydų tautoms atstovaujančioms politinėms partijoms.

Prisiminus Gellnerio mintį apie švietimo piramidę kaip pagrindinį indikatorį, rodantį, koks turi būti gyvybingas politinis darinys, turėtume pastebėti, kad istoriografijoje, skirtoje mums rūpimai problematikai, į akis krinta vienas esminis trūkumas: universiteto atkūrimo ar sukūrimo idėjos ir projektai buvo aprašomi neatsižvelgiant į politinius procesus, tuo metu vykusius Lietuvoje. Kitaip tariant, nepastebėta, kad kiekvienas aukštosios mokyklos atkūrimo ar sukūrimo sumanymas įkūnijo tam tikrą vienos ar kitos tautos arba krašto sociokultūrinės raidos modelį, kuris iš esmės turėjęs padėti „objektyvų“ pagrindą ir politinei raidai. Šią mintį galima suformuluoti ir kitais žodžiais: kiekvienas politinis judėjimas, siekiantis įgyvendinti tam tikrą tautinį modelį, „privalėjo“ rūpintis ir atitinkamos švietimo piramidės sukūrimu. Ypač šis pastebėjimas aktualus aptariant 1905–1907 m. situaciją.

Taigi šiame skyriuje ir bandysime parodyti, kaip įvairūs reikalaujamo universiteto sumanymai koreliavo su politinėmis tendencijomis Lietuvoje.

Politinė situacija Rusijoje bei politinės tendencijos Lietuvoje 1904 m. pabaigoje – 1905 m. istoriografijoje jau ne kartą išsamiai aptartos¹, todėl čia pateiksime tik pagrindinių tendencijų bei įvykių trumpą charakteristiką.

Nesėkmingai besiklostantis karas su Japonija aiškiai rodė, kad Rusija neišvengs reformų, kurios daugiau ar mažiau liberalizuos ir politinį imperijos gyvenimą. Toks scenarijus ypač tikėtinas tapo 1905 m. pradžioje, kai Anglija dar stipriau parėmė Japoniją, o Prancūzija atsisakė suteikti kreditų Rusijai. Neturėdama finansinių išteklių, Romanovų imperija nebegalėjo tęsti karo, todėl 1905 m. gegužės mėnesį prasidėjo taikos derybos, kurios tu pačių metų rugsėjo mėnesį baigėsi Portsmuto taika.

Pralaimėtas karas dar labiau ištuštino ir taip jau skurdų valstybės išdą. Tačiau kreditų suteikimas Rusijos imperijai buvo siejamas ir su politinės santvarkos liberalizavimu. Atrodo, kad viena iš pagrindinių Vakarų bankininkų keliamų sąlygų buvo žydų suvaržymų panaikinimas².

Dar vykstant karui, 1905 m. vasario 18 d., Nikolajus II paskelbė apie Valsybės Dūmos sušaukimą. Dar svarbesnė data politinės liberalizacijos prasme buvo spalio 17 d., kai buvo paskelbtas manifestas, žadėjęs Rusijai konstitucinę erą.

Pokyčių žadėjo ir nauji paskyrimai. Liaudies švietimo ministru tapo liberaliomis pažiūromis pagarsėjęs Ivanas Tolstojus. Kone didžiausias galvos skausmas jam buvo situacija universitetuose, kurie dėl studentų streiko nuo 1905 m. pavasario buvo uždaryti. Neišsprendė universitetų problemų ir tu pačių metų rugpjūčio 27 d. paskelbtos laikinosios taisyklės. Nepraėjus nė

¹R. Miknys, Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai, *LAIS*, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 173–198; R. Miknys, E. Motieka, Tautiškoji lietuvių demokratų partija, op. cit., p. 80–125; *LAIS*, t. 10: R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais...*, p. 16–61; *LAIS*, t. 11: E. Motieka, *Didysis Vilniaus Seimas...*, p. 46–60; D. Staliūnas, Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais (1903–1907), *LAIS*, t. 7: *Atgimimas ir Katalikų bažnyčia*, Vilnius, 1994, p. 156–192; idem, Rinkimai į I Rusijos Dūmą Lietuvoje, *Lietuvos istorijos metraštis 1992*, Vilnius, 1994, p. 45–66; A. Gaidys, Lietuvių krikščionių-demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905–1907 m.), *LAIS*, t. 3..., p. 139–172.

²H.-D. Löwe, *Antisemitismus und reaktionäre Utopie...*, S. 56, 85; Ch. Gassen-schmidt, Die jüdische Intelligenz und die „Krise“ jüdisch-politischer Interessenvertretung in Rußland zwischen 1907 und 1914, *Aufbruch der Gesellschaft im vormodernen Staat. Rußland in der Spätphase des Zarenreiches*, hrsg. von H. Hausmann und S. P'aggenbo'rg, Fr/M, Berlin, New York, Paris, Wien, 1994, S. 120.

dviem mėnesiams nuo pareigų užėmimo, naujasis ministras parengė programą, apimančią visų mokyklų lygių pertvarkymą. Ji numatė valstybės paramą pradinėms mokykloms, rusifikacinės politikos švietimo srityje pabaigą, didesnę privačių mokyklų vaidmenį ir apribojimų vidurinėse bei aukštesiose mokyklose žydams panaikinimą³. Ypač atkreiptinas dėmesys į paskutinius du punktus. Gruodžio 3 d. caras patvirtino liaudies švietimo ministro nuolankiausią pranešimą, leidžiantį steigti privačias aukštąsias mokyklas⁴.

Nors oficialiai *numerus clausus* taip ir nebuvo panaikintas, tačiau bent jau švietimo sferoje 1905 m. revoliucijos laikotarpiu žydams buvo sudarytos kaip niekad palankios sąlygos. 1904–1905 mokslo metais liaudies švietimo ministerijos žinioje esančiose aukštesiose mokyklose buvo leista priimti daugiau žydų: sėslumo zonoje 15%, kitur – 7%, sostinėse – 5% visų studentų⁵. Revoliucijos metais valdžia iš viso „pamiršo“ riboti žydų skaičių mokymo įstaigose, ir jų skaičius tarp studentų gerokai padidėjo: 1904 m. universitetuose buvo 2247 žydų studentų, o 1906–1907 mokslo metais jau 4266⁶.

Ši trumpa politinių permainų Rusijos imperijoje apžvalga leidžia daryti prielaidą, kad palankiausia situacija „pakraščių“ tautoms įgyvendinti savo siekius švietimo srityje susiklostė pačioje 1905 m. pabaigoje.

1905 m. revoliucijos metu ir vėliau valdžia buvo priversta pripažinti pasikeitusias sociokultūrinės realijas Lietuvoje. 1905 m. gegužės 14 d. imperatoriaus įsaku kai kuriose VŠA mokyklose leista mokytis lenkų bei lietuvių kalbų. Buvo leista kurtis švietimo bei mokslo draugijoms. Nors valdiškos mokyklos ir toliau liko rusiškos, tačiau mokytojauti jose jau galėjo ir lietuviai. Leista steigti privačiomis lėšomis finansuojamas lenkiškas bei lietuviškas pradžios mokyklas. Ir kas ypač svarbu – aptariamuoju laikotarpiu sparčiai didėjo vidurinių mokyklų skaičius.

Lietuvoje 1905 m. revoliucijos metu ryškėjo visuomenės politinė poliarizacija, tačiau, antra vertus, būta ne vieno bandymo konsoliduoti įvairias ar net daugumą Lietuvos politinio spektro jėgų.

³ S. D. Kassow, *Students, Professors and the State in Tsarist Russia*, Los Angeles, London, 1989, p. 288.

⁴ А. Е. Иванов, *Высшая школа России в конце XIX – начале XX века*, Москва, 1991, с. 99.

⁵ Ibid., с. 286.

⁶ P. L. Alston, *The Dynamics of Educational Expansion in Russia, The Transformation of Higher Education...*, p. 95.

Atsižvelgiant į programų radikalumą bei veikimo metodus, lietuviškąsias partijas sąlygiškai būtų galima suskirstyti į dvi grupes. Radikalams priskirtina Lietuvos socialdemokratų partija (LSDP) bei iš dalies Lietuvos demokratų partija (LDP). Bendra joms buvo tai, kad abi buvo už etnografinės Lietuvos autonomiją (perspektyvoje – nepriklausomybę), nors kaip taktinis sprendimas joms buvo nesvetima ir autonomijos idėja istorinėse Lietuvos ribose.

Konservatyviajame sparne paminėtini nuosaikieji liberalai bei jaunoji lietuvių kunigų karta, kuri revoliucijos metais mėgino įsteigti Krikščionių demokratų partiją. Jie prioritetą teikė šviečiamajai kultūrinei veiklai, kuri turėjo subrandinti palankias sąlygas Lietuvos autonomijai etnografinėse ribose. Šiam sparnui priskirtina ir Lietuvių Suvažiavimo (istoriografinis terminas – Didysis Vilniaus Seimas) išvakarėse besikurianti Tautiškoji lietuvių demokratų partija (TLDP), kuri gerokai labiau nei kitos partijos akcentavo etnokultūrinių vertybių svarbą, taigi pilietinė Lietuvos tautų integracija jai buvo daug mažiau priimtina nei LSDP ar LDP. Be to, konservatyvusis sparnas buvo linkęs derėtis su rusų valdžia dėl galimų nuolaidų.

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Lietuvoje pradėjo plėsti savo įtaką ir lenkų endekiškos (endekai – Lenkijos tautiniai demokratai) pakraipos organizacijos. 1893 m. Lenkijoje įsikūrusi Tautinė lyga (*Liga Narodowa*) 1905 m. Vilniuje turėjo 31 narį. Ši organizacija, siekdama išplėsti savo įtaką, 1905 m. vasario mėnesį įkūrė Tautinio darbo sąjungą Lietuvoje ir Baltarusijoje (*Związek pracy narodowej na Litwie i Białorusi*). Turimos žinios leidžia teigti, kad minėtoji organizacija pagrindinį dėmesį skyrė šviečiamajai kultūrinei veiklai⁷. Revoliucijos metu endekiškoji kryptis dar tik formavosi ir kaip stipri politinė jėga pradėjo veikti jau atslūgus revoliucijos bangai. Baltarusiai 1905 m. revoliucijos metu dar nelaikytini savarankiška politine jėga.

Greta siekių kurti politines organizacijas, vienijančias tik vienos ar kitos tautos atstovus, būta bandymų sujungti visus buvusių LDK žemių gyventojus. Demokratinio tokio bandymo variantu laikytini vadinamojo autonomistų būrelio pasitarimai 1904–1905 m. Šiuose pasitarimuose lietuvių, lenkų, baltarusių ir žydų demokratinės orientacijos veikėjai mėgino rasti sprendimus, tenkinančius visų tautų atstovus. Tačiau nebuvo rastas tinkamas sprendimas, mat lietuviai, skirtingai nuo kitų pasitarimų dalyvių, sutiko tik su autonomijos reikalavimu etnografinės Lietuvos sienose, bet ne istorinėse ribose. Lietuviai baiminosi, kad, sukūrus autonominių vienetą remiantis istorine teise, jie nega-

⁷D. Staliūnas, Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais, op. cit., p. 160–161.

lės apsiginti nuo civilizacine prasme stipresnės lenkiškos kultūros ir net kaip tautinė mažuma neturės ateities perspektyvos. O kitų Lietuvos tautų atstovai prioritetą teikė kaip tik politinei autonomijai istorinėse LDK ribose. Tokios nuostatos laikėsi nemaža dalis Lietuvos ir Baltarusijos visuomenės veikėjų: lenkų kultūros LDK bajorija, lenkiškai kalbantys lietuviai, demokratiški pažiūrų lenkai, žydai bei baltarusiai. Kaip tik lenkiškai kalbančiai Lietuvos visuomenės daliai LDK politinė ir kultūrinė tradicija ir buvo artimiausia.

Tai, ko nepavyko 1904–1905 m. autonomistų būreliui, vėliau bandė įgyvendinti demokratinė krajojvcų srovė, kuri, tiesa, 1905 m. revoliucijos laikotarpiu dar tik pradėjo formotis. Vienas pagrindinių jos lyderių – advokatas Tadas Wróblewski rinkimuose į I Rusijos Dūmą Vilniaus mieste kaip tik ir kėlė buvusiose LDK žemėse gyvenančių tautų pilietinės integracijos idėją⁸. Wróblewski įdomus dar ir tuo, kad jis bandė rasti mechanizmą, galintį užtikrinti visų Lietuvos etnokultūrinių grupių kultūrinę raidą⁹.

Konservatyvūs Lietuvos ir Baltarusijos visuomenės veikėjai taip pat mėgino konsoliduoti skirtingoms tautoms ir politinėms partijoms atstovaujančias grupes. Greičiausiai 1905 m. spalio antrojoje pusėje Vilniaus vyskupo barono Eduardo von der Roppo iniciatyva pradėta kurti Lietuvos ir Baltarusijos konstitucinė katalikų partija (*Stronnictwo konstytucyjno-katolickie na Litwą i Białoruś, LBKKP*), kurios steigiamasis susirinkimas įvyko 1906 m. vasario 7 d. LBKKP veikloje ilgiau ar trumpiau pasireiškė lenkų demokratų, konservatyviosios bajorijos, krajojvcų ir net endekiškos orientacijos veikėjai, taip pat vienas lietuvių krikščionių demokratų atstovas – Vladas Mironas. LBKKP lyderių politinėse programose dominavo autonomijos buvusiose LDK sienose

⁸ Idėjinę Wróblewskio evoliuciją aptarėme atskirame straipsnyje: idem, Tado Vrublevskio politinės minties bruožai, *LAIS*, t.13: *Mykolas Römeris*, Vilnius, 1996, p. 150–170.

⁹ Jis bene geriausiai iš lenkiškos kultūros Lietuvos veikėjų suvokė „jaunesnių“ tautų – lietuvių ir baltarusių baimę lenkiškos kultūros akivaizdoje. Wróblewski siūlė įgyvendinti austromarksistų propaguoatą personalinės kultūrinės autonomijos konceptą, pagal kurį kiekvienos tautos individai buriasi į tautines korporacijas, kurios kultūros ir švietimo reikalus sprendžia autonomiškai. Tuo tarpu pilietine prasme visi gyventojai yra lygūs. Tokiu būdu tautos samprata depolitizuojama ir tai įgalina spręsti kitas, visų pirma socialines problemas. T. S. Wróblewski, *Sejmy prowincjonalne i obrona praw mniejszości (Pogadanka wygłoszona na wiecu Polskiego stronnictwa Konstytucyjno-Demokratycznego Ukrainy, Wołynia i Podola w dniu 23 Kwietnia 1906 r.)*, Kijów, 1906, s. 6–7. Plačiau savo pasiūlymus jis išdėstė vėliau: T. Wróblewski, *Naród i samookreślenie narodowie*, Wilno, 1919.

se postulatą, o kalbant apie vidinę būsimo Lietuvos tvarką akcentuotas lenkiškosios civilizacijos integracinis vaidmuo¹⁰.

Žydų politinio spektro plačiau neaptarsime. Jų politinės ir visuomeninės organizacijos savo veiklos arealu paprastai laikė visą imperiją. Tiesa, reikia pasakyti, kad žydų sėslumo zonos egzistavimas sąlygojo didelę jų koncentraciją buvusiose LDK žemėse, kur, kaip ir sostinėse, dažnai įsikurdavo įvairių žydų organizacijų centrai. 1905 m. revoliucijos metu, ypač rinkimų į I Valstybės Dūmą laikotarpiu, dominavo Sąjunga už lygias žydų teises Rusijos imperijoje, kurios pirmasis suvažiavimas 1905 m. kovo mėnesį kaip tik ir įvyko Vilniuje. Jos programoje buvo užfiksuotas ne tik žydų pilietinių bei politinių, bet ir tautinių, t. y. kultūrinių, teisių įgyvendinimas¹¹.

Bendrais bruožais apžvelgę lietuviškų ir Lietuvos politinių jėgų orientaciją galime konstatuoti, kad jos ne tik kad siekė atstovauti skirtingoms visuomenės dalims, kas yra lyg ir savaime suprantama, bet ir Lietuvą įsivaizdavo skirtingose ribose. Akivaizdu, kad įvairios politinės jėgos turėjo skirtingai suvokti ir įkurto ar atkurto universiteto tikslus.

Mūsų manymu, atsižvelgiant į politines tendencijas Lietuvoje 1905 m. revoliucijos metu bei tautinį-kultūrinį reikalaujamo universiteto pobūdį, galima įžvelgti keturias Vilniaus universiteto atkūrimo ar sukūrimo koncepcijas: *lietuviškasis universitetas*, *lenkiškasis universitetas*, *Lietuvos universitetas* ir *rusiškasis universitetas*.

Lietuviškasis universitetas

Pirmiausia trumpai aptarsime argumentus, kuriais lietuviai grindė universiteto reikalingumą Vilniuje. Beje, kaip tik universitetui, o ne kokiam nors kitam aukštosios mokyklos tipui dažniausiai buvo atiduodama pirmenybė. 1905 m. revoliucijos metu vėl kaip ir XIX a. pabaigoje bei pirmaisiais šio amžiaus metais tvirtinama, kad, įsteigus aukštąją mokyklą Vilniuje, susitelktų nemažos lietuviško jaunimo pajėgos ir tai pagausintų lietuviškos inteligentijos gretas, nes tie, kurie mokslus išaina svetur, dažnai užmiršta Lietuvos reikalus¹².

¹⁰ D. Staliūnas, Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais, op. cit., p. 172–192.

¹¹ С. М. Дубнов, *Новейшая история еврейского народа*, т. 3: 1881–1914, Берлин, 1923, с. 390; idem, *Книга жизни. Воспоминания и размышления. Материалы для истории моего времени*, т. 2: 1903–1922, Рига, 1935, с. 24–24.

¹² V. Karuža [J. Jasaitis], Universiteto Vilniuje reikia, *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 85; Pranas [P. Klimaitis], Mokslas ir apšvietimas – tai žmonių gerovė, *ibid.*, Nr. 247.